

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.V.

(VALENTIA I EL SEU TERRITORI)

Amb la col·laboració de
Xavier Gómez Font

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2009

*f*onts històriques valencianes

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

© Josep Corell Vicent, 2009
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2009
Disseny de la col·lecció: J.P.
Il·lustració de la coberta: Inscripció sepulcral (fig. 65)
Fotocomposició i maquetació: Impremta Palàcios
ISBN (obra completa): 978-84-370-5523-7
ISBN (vol. V): 978-84-370-7659-1
Dipòsit legal: V-4010-2009
Impressió: Impremta Palàcios, Sueca

*Parentibus optimis,
sororibus neptique
carissimis*
IN MEMORIAM

*P*raefatio

Haec est editio altera, emendata et aucta, syllogae *Inscriptions romanes de Valentia i el seu territori* (IRVT²). Quam regionem in tabula geographica 1 videre potes. Quod ad tempus attinet, titulos saeculorum, quae inter Romanam atque Arabicam dominationem elapsa sunt, volumen respicit. Titulorum numerus eiusque evolutio per haec saecula in graphide 1 monstrantur. Quod ad materiam respicit, hoc volumine omnes Romanae inscriptiones, aliqua instrumenta atque octo tituli christiani continentur. In fine catalogi tituli falsi atque alieni colliguntur.

Corpus et rationem geographicam et quasdam firmas regulas servat tam in ordine quam in modo exhibendi titulos. Primo loco inscriptiones civitatis *Valentiae* videbis (tabula geographica 2). Territorii tituli hoc ordine ostenduntur: initio illi qui in municipiis regionis sic dictae *La Ribera Alta* reperti sunt; deinde illi in municipiis regionis *L'Horta* nuncupatae inventi (tabula geographica 3). Dispositionis autem ratio haec est: tituli sacri, honorifici, monumentales, sepulcrales, varii generis atque christiani. Omnes in litteram digerimus, praeter imperiales atque christianos, qui chronologice disponuntur. Titulorum expositionis modus semper idem est, scilicet: tituli genus, forma et materia monumenti, compages, ornamenta, conservationis status, ubi et quando reperti sint atque posteriores casus usque hodie, mensurae (altitudo, amplitudo et crassitudo), conspectus bibliographicus. Sequuntur tituli transcriptio eiusque versio, criticus apparatus, epigraphici, onomastici, philologici et historici commentarii. Denique chronologia proponitur.

Corpus non tantum totius fere bibliographiae recognitione sed etiam omnium titulorum autopsyia fultum est. Quod ad bibliographiam respicit, animadvertere oportet nos non paucos libros manuscriptos, qui antea vel non usurpatis vel minus accurate inspecti erant, adhibuisse (Amati, Benlloch, Boix, Borull, Cebrián Mezquita, Dempere, Filonardianus, Lucena, Lumières, Maïans, Ribelles, Sales, Suárez, Sucías, nec non quosdam anonymos s. XVII et XVIII). Quae quidem

documentatio nobis praestantem notitiam de titulis non solum publici iuris factis sed etiam de nondum editis obtulit. Huius igitur novae documentationis gratia, una ex parte, et recognitionis omnium inscriptionum, ex altera, nos ad progressum epigraphiae hic pertractatae, cum hanc syllogen plenissimam atque accuratam edamus, magnopere contribuisse speramus.

Imagines delineatas non paucas deperditorum titulorum in libris manuscriptis inventas prae buimus; notitias de plurium titulorum inventione emendavimus vel clarius enotavimus; praecipue multas correctiones necnon aliquas titulorum mutilorum restitutiones proposuimus. Cum nostra lectio a prioribus editoribus facta differat in concordantiarum tabulis crasso typo indicatur. Nonnullas inscriptiones adhuc ineditas publici iuris fecimus (num. 26a, 99a, 123, 130, 139, 141, 148a, 150a) atque alias multas iam notas, quae post primam nostram editionem repertae sunt, collegimus (num. 7, 17, 44, 45, 57, 103, 108, 109, 110, 114, 115, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 140, 144, 145, 146, 147, 148, 161).

Photographicae vel delineatae imagines inscriptionibus adiunctae ad lectiones commentariosque melius intelligendos expediunt. Item tabulis geographicis, graphidibus, indicibus quam praestantissimis faciliorem corporis inspectionem reddere voluimus.

*P*reface

This volume is the second edition, revised and enlarged, of *Inscripcions romanes de Valentia i el seu territori* (IRVT²). The Map 1 indicates the geographical area under study. Chronologically, it covers the period ranging from the beginning of the Romanization to the Muslim domination. Graphic 1 shows the epigraphic production throughout the period. From the point of view of the materials, the volume includes the Roman inscriptions, some *instrumenta* and eight Christian inscriptions. At the end of the catalogue appear the false and the *alienae* inscriptions.

The corpus is organized according to the geographical structure and some steady criteria both regarding the order and the form under which the inscriptions are presented. In the first place, there are the inscriptions found in the town of *Valentia* (Map 2). Next those of the *territorium* in the following sequence: those found in the towns of *La Ribera Alta* area and then those found in *l'Horta* (Map 3). The order of presentation is: votive inscriptions, honorific, monumental, funerary, diverse and Christian. They all appear in alphabetical order, except the imperial and the Christian ones, which follow a chronological order. The form under which each inscription is presented is always the same: class, type, supporting material, structural elements, decoration, conservation state, finding circumstances, size (height, width, thickness), bibliography. There follow the text, the translation, the critical apparatus, and the commentaries: epigraphic, onomastic, linguistic, historical. Finally, we propose the chronology.

The corpus is based on a thorough reading of the existing bibliography and on the autoptic revision of all the inscriptions. Regarding the bibliography, we would like to highlight that we provide several manuscripts which had not been used before or which had not been used thoroughly (Amati, Benlloch, Boix, Borrull, Cebrián Mezquita, Dempere, Filonardianus, Lucena, Lumiares, Maians, Ribelles, Sales, Suárez, Sucías, several anonymous seventeenth and eighteenth-century

texts). This documentation has provided us with valuable information on both published and unpublished inscriptions. Thus, thanks to new bibliography, on the one hand, and to the autoptic revision of all materials, on the other, we believe we have made a remarkable contribution to the progress of the epigraphy under scrutiny here, by offering an exhaustive and accurate corpus.

We include numerous drawings of manuscripts related to inscriptions which have disappeared; we have corrected or specified some indications referring to the finding circumstances of many of the inscriptions and, above all, we put forward many amendments and new proposals for the restitution of fragmentary ones. When our reading differs from the one made so far, it is thus indicated in the concordance tables with numbers in bold. Some unpublished inscriptions are included (numbers 26a, 99a, 123, 130, 139, 141, 148a, 150a) and many others which, although already known, had appeared after our first edition (numbers 7, 17, 44, 45, 57, 103, 108, 109, 110, 114, 115, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 140, 144, 145, 146, 147, 148, 161).

The pictures and drawings accompanying the transcription and commentary make for better understanding. Maps, figures and tables of contents as thorough as possible have been included in order to make corpus consultation easier.

Prólogo

Este volumen es la segunda edición, corregida y aumentada, de *Inscriptions romanes de Valentia i el seu territori* (IRVT²). El mapa 1 indica el área geográfica estudiada. Desde el punto de vista cronológico, abarca el período que va desde el comienzo de la romanización hasta la dominación musulmana. El cuadro 1 muestra la producción epigráfica a lo largo de este período. En cuanto a los materiales, incluye todas las inscripciones romanas, diversos *instrumenta* y ocho inscripciones cristianas. Al final del catálogo siguen las inscripciones falsas y las *alienae*.

El corpus sigue una estructura geográfica y unos criterios constantes tanto en el orden como en la forma de presentación de las inscripciones. En primer lugar, figuran las inscripciones de la ciudad de *Valentia* (mapa 2). Siguen las del *territorium* en esta secuencia: las que se han encontrado en municipios de la comarca de la Ribera Alta y a continuación las de la comarca de l’Horta (mapa 3). El orden de presentación es: inscripciones votivas, honoríficas, monumentales, sepulcrales, diversas y cristianas. Todas son presentadas alfabéticamente a excepción de las imperiales y cristianas, que siguen el orden cronológico. La forma de presentación de cada inscripción es siempre la misma: clase, tipología, material del soporte, elementos estructurales, decoración, estado de conservación, circunstancias del hallazgo, dimensiones (altura, anchura y grosor), bibliografía. Siguen el texto, la traducción, el aparato crítico y los comentarios: epigráfico, onomástico, lingüístico, histórico. Al final se propone la datación.

El corpus se basa tanto en la consulta de una bibliografía prácticamente exhaustiva como en la revisión autóptica de todos los materiales que se conservan. Respecto de la bibliografía, queremos destacar que hemos vaciado una serie de manuscritos que o no se habían tenido en cuenta o no se habían aprovechado adecuadamente (Amati, Benlloch, Boix, Borrull, Cebrián Mezquita, Dempere, Filonardianus, Lucena, Lumières, Maïans, Ribelles, Sales, Suárez, Sucías y diversos

anónimos de los s. xvii y xviii). Esta documentación nos ha proporcionado una valiosa información sobre inscripciones tanto ya publicadas como inéditas. Gracias, pues, a la nueva bibliografía, por una parte, y a la revisión autóptica de todos los materiales, por otra, creemos haber contribuido considerablemente al progreso de la epigrafía aquí estudiada, publicando un corpus exhaustivo y riguroso.

Presentamos abundantes dibujos extraídos de los manuscritos relativos a inscripciones desaparecidas; corregimos o precisamos noticias referentes a las circunstancias del hallazgo de no pocas inscripciones y, sobre todo, aportamos numerosas correcciones y nuevas propuestas de restitución de inscripciones fragmentarias. Cuando nuestra lectura difiere de la que se venía haciendo se indica en las tablas de concordancias con números en negrita. Por otra parte, publicamos inscripciones inéditas (núm. 26a, 99a, 123, 130, 139, 141, 148a, 150a) y otras muchas que se han publicado con posterioridad a nuestra primera edición (núm. 7, 17, 44, 45, 57, 103, 108, 109, 110, 114, 115, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 140, 144, 145, 146, 147, 148, 161).

Las fotografías y los dibujos, dispuestos junto a la transcripción y los comentarios, ayudan a su mejor comprensión. Asimismo hemos querido facilitar la consulta del corpus mediante mapas, gráficos y unos índices lo más completos posible.

*P*ròleg

Aquest volum és la segona edició, corregida i augmentada, de les *Inscripcions romanes de Valentia i el seu territori* (IRVT²). El mapa 1 indica l'àrea geogràfica estudiada. Cronològicament abasta el període que va des de l'inici de la romanització fins a la dominació musulmana. El quadre 1 mostra la producció epigràfica al llarg d'aquest període. Des del punt de vista dels materials, inclou totes les inscripcions romanes, diversos *instrumenta* i vuit inscripcions cristianes. Al final del catàleg van les inscripcions falses i les alienes.

El corpus segueix una estructura geogràfica i uns criteris constants tant en l'ordre com en la forma de presentació de les inscripcions. En primer lloc, hi figuren les inscripcions de la ciutat de *Valentia* (mapa 2). Segueixen les del *territorium* en aquesta seqüència: les inscripcions que s'han trobat en municipis de la comarca de la Ribera Alta i a continuació les de la comarca de l'Horta (mapa 3). L'ordre de presentació és el següent: inscripcions votives, honorífiques, monumentals, sepulcral, diverses i cristianes. Totes són presentades alfabèticament tret de les imperials i les cristianes, que segueixen l'ordre cronològic. La forma de presentació de cada inscripció és sempre la mateixa: classe, tipologia, material del suport, elements estructurals, decoració, estat de conservació, circumstàncies de la troballa, dimensions (alçària, amplària i gruix), bibliografia. Segueixen el text, la traducció, l'aparat crític i els comentaris: epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric. A la fi hom proposa la datació.

El corpus es basa tant en la consulta d'una bibliografia pràcticament exhaustiva com en la revisió autòptica de tots els materials conservats. Pel que fa a la bibliografia, volem remarcar que hi hem aportat una sèrie de manuscrits que bé no s'havien tingut en compte, bé no s'havien aprofitat adequadament (Amati, Benlloch, Boix, Borrull, Cebrián Mezquita, Dempere, Filonardianus, Lucena, Lumiares, Maians, Ribelles, Sales, Suárez, Sucías i diversos anònims dels s. XVII i

xviii). Aquesta documentació ens ha fornït una valuosa informació sobre inscripcions ja publicades o encara inèdites. Gràcies, doncs, a la nova bibliografia, d'una banda, i a la revisió directa de tots els materials, d'altra, creiem haver contribuït considerablement al progrés de l'epigrafia aquí estudiada oferint un corpus exhaustiu i acurat.

Presentem abundants dibuixos trets dels manuscrits relatius a inscripcions desaparegudes; corregim o precisem notícies referents a les circumstàncies de la troballa de no poques inscripcions i sobretot aportem nombroses correccions i noves propostes de restitució d'inscripcions fragmentàries. Quan la nostra lectura divergeix d'aquella que s'havia fet, s'indica a les taules de concordances amb números en negreta. Per altra banda, publiquem algunes inscripcions inèdites (núm. 26a, 99a, 123, 130, 139, 141, 148a, 150a) i altres moltes que s'han publicat amb posterioritat a la nostra primera edició (núm. 7, 17, 44, 45, 57, 103, 108, 109, 110, 114, 115, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 140, 144, 145, 146, 147, 148, 161).

Les fotografies i els dibuixos, disposats junt a la transcripció i als comentaris, poden ajudar a una millor comprensió de tot allò exposat. Així mateix, hem volgut facilitar la consulta del corpus amb mapes, gràfics i uns índexs tan complets com ha estat possible.

Introducció

LA CIUTAT ROMANA DE VALENTIA

Els romans van escollir per a l'assentament de *Valentia* un lloc prop de la desembocadura del Túria en el Mediterrani. Segons Plini (*nat.* 3, 3, 20), *Valentia colonia III p. a mari remota*.¹ La ciutat es va aixecar entre dos braços del riu que formaven una illa fluvial. Aquesta estratègica situació, fa segles desapareguda a causa del rebliment del braç meridional, és coneguda gràcies a una sèrie d'indicis geogràfics, històrics i arqueològics.²

La ciutat romana era gairebé al centre d'una extensa plana formada pels rius Xúquer i Magre al sud, el Palància al nord i el Túria en el centre. Al sud, l'Albufera, antigament molt més àmplia que ara, s'estenia des del Xúquer fins als entorns de la ciutat. La part del nord, des de la ciutat fins als turons del Puig i de Rafelbunyol, devia ser un terreny abundant en aiguamolls i insalubre. Només la franja interior de ponent, més elevada sobre el nivell de la mar, podia oferir condicions favorables per a l'assentament humà. *Valentia* i el seu *territorium* ocupaven la part sud-oriental de la *regio Edetana*, la qual constituirà l'extrem meridional del *conventus Tarraconensis* (PLIN. *nat.* 3, 3, 23).³ Les ciutats ibèriques més importants d'aquesta regió eren *Saguntum* i *Edeta*, ambdues a 25 km de *Valentia*, i la Carència (Torís) a 35 km.

¶¹ «La colònia de *Valentia* dista 3.000 passos de la mar.» Aquesta distància equival a 4,44 km. ¶² CEBRIÁN MEZQUITA ms. 1917, sense foliar, testimoni ocular de l'extracció de terres a l'actual Mercat Central amb motiu de la seua construcció, refereix que hi aparegueren «fuertes murallones de antigua piñonada (algunos de cinco metros de anchura), cimentados en lo más hondo». En veure aquestes imponents restes i capes de terra al·luvial així com terra sorrenca que s'havia infiltrat en les tombes

de la necròpoli, escriu: «Bien puedo afirmarlo que, después de estos trabajos de cava, ha quedado plenamente confirmada la vieja tradición de que por nuestra plaza del Mercado transcurría uno de los dos brazos de nuestro río». Sobre la suposada illa fluvial formada per la difluència del Túria, cf. també RODRIGO PERTEGÁS en MARTÍNEZ ALOY *ca.* 1920: 328; ESTEVE FORRIOL 1978: 168-179; ROSSELLÓ 1980: 32-39; AADD 1987: 6. ¶³ PTOL. *Geog.* 2, 6, 62 situa *Valentia* erròniament entre els contestans.

Convé tenir en compte aquest marc geogràfic i cultural per tal de comprendre tant l'ambient comarcal anterior a la *Valentia* romana com també la mateixa fundació d'aquesta i la seua història posterior.⁴ És clar que el medi físic, advers a l'home de l'Antiguitat, explica el fet que els indicis de poblament del bronze i fins i tot de l'època ibèrica siguen raríssims. La major part de restes anteriors a l'època romana s'han trobat en alguns punts de la franja interior que limita amb el *territorium* de *Saguntum* o d'*Edeta*. El cinturó litoral, al sud i al nord de València, degué estar gairebé deshabitat fins a la romanització.⁵ La situació geogràfica de la plana que envoltava *Valentia*, en bona part pantanosa, explica també que només s'hi hagen trobat 19 inscripcions i que totes vinguen de poblacions situades a la part occidental, ja una mica elevada sobre els terrenys insalubres de la franja costanera.

Així doncs, *Valentia* estava situada al sud del *conventus Tarraconensis* i formava part del territori dels *Edetani*. Aquests ocupaven la zona central de les terres valencianes, compresa entre els rius Xúquer (*Sucro*) al sud i el Millars (*Vduva?*) al nord. Al sud del Xúquer eren els *Contestani*, mentre que al nord del Millars habitaven els *Ilercaones*; tots ells eren pobles ibèrics. Aquests, sobretot a partir de la conquesta romana, estaven oberts a la mar, és a dir, als contactes amb Roma i amb el nord d'Àfrica.

La fundació i la història posterior de la *Valentia* romana no són exemptes de problemes i de controvèrsies.⁶ El fet s'ha d'atribuir fonamentalment a la penúria de fonts literàries i a la manca d'un estudi interdisciplinari.⁷ A continuació exposem breument les qüestions referents a la història i a l'estatus jurídic de *Valentia*. El nostre objectiu és situar el corpus epigràfic en el seu context.

Pel que fa a la fundació de *Valentia*, només disposem del resum de Livi (*perioch.* 55):⁸

¶⁴ Sobre els antecedents i l'ambient comarcal de la *Valentia* romana, cf. LLOBREGAT 1962: 35-51; ESTEVE FORRIOL 1978: 76-80. ¶⁵ Tanmateix, en febrer del 2008 van aparèixer al c/ Ruaià abundants restes del s. IV i III aC. Es tracta de ceràmiques ibèriques fines i de cuina, com també de ceràmiques púniques. El jaciment és a prop del c/ Sagunt, per on passarà la Via Augusta i aproximadament a 1 km al N de la futura ciutat romana de *Valentia*. Cf. A. RIBERA. ¶⁶ Són molts els autors que s'han ocupat dels problemes que planteja la fundació de *Valentia*. Esmentem només alguns dels estudis més recents i significatius: BELTRÁN VILLAGRASA 1962; TARRADELL 1962a; FLETCHER 1963; WOLF 1968; GALSTERER 1971: 12; WIEGELS 1975; KNAPP 1977: 125-131; ESTEVE FORRIOL 1978: sobretot 106-122;

IRV p. 5-9; DOLÇ 1980; ROSSELLÓ 1980; VENTURA 1981; PENA 1989; RIBERA 1989; BARREDA 1999: 320-347. ¶⁷ Sobre les fonts clàssiques referents a *Valentia*, cf. DOLÇ 1980. ¶⁸ «A Hispània, el cònsol Juni Brut donà als qui havien servit a les ordres de Viriat terres i una ciutat que van anomenar *Valentia*.» El llibre 55, en el qual T. Livi narra la història dels anys 138-137 aC, és un dels molts que s'han perdut de la seua gran obra. En aquest es referia, entre d'altres fets, la fundació de *Valentia*. Quan encara es conservava l'obra completa, es van fer extractes, *periochae*, de gairebé tots els llibres. S'atribueixen al s. IV. El text és el de l'edició d'O. Rossbach (Bibl. Teubneriana. Stuttgart, 1909 = 1981). Les variants dels còdexs són insignificants i, en cap cas, varien el sentit d'aquest.

Iunius Brutus cos. in Hispania is, qui sub Viriatho militaverant, agros et oppidum dedit, quod vocatum est Valentia.

Aquest text, breu i aparentment senzill, ha suscitat molts problemes i discussions entre els investigadors.⁹ Segons diu, la fundació de *Valentia* va tenir lloc durant el consolat de *D. Iunius Brutus*, és a dir, l'any 138 aC. Aquesta data, generalment acceptada, és confirmada per la numismàtica i l'arqueologia.¹⁰

Una de les qüestions que planteja el text livià es refereix al mateix fundador de la ciutat. En efecte, diversos investigadors han observat la dificultat que representa el fet que *D. Iunius Brutus*, essent governador de la Hispània Ulterior, fundara *Valentia*, situada en la Hispània Citerior, és a dir, fora de la seua jurisdicció. Però no es tracta d'un cas únic.¹¹

Un segon problema el planteja un text del geògraf Aviè. Referint-se a la costa sud-est d'Hibèria, escriu (*ora 479-482*):

*Attolit inde se Sicana civitas,
propinquo ab amni sic vocata Hibericis.
Neque longe ab huius fluminis divortio
praestringit amnis Tyrius oppidum Tyrin.*¹²

Alguns autors, basant-se en aquest text, han parlat d'una ciutat ibèrica situada en el mateix lloc on més tard s'aixecarà la *Valentia* romana. No entrem en aquesta qüestió. Fa temps que els investigadors s'han decantat a pensar que l'esmentada *Tyris* no degué trobar-se emplaçada a l'actual València.¹³ De fet, les excavacions realitzades fins ara a l'àrea urbana corroboren aquesta afirmació, ja que no han aparegut restes de cap ciutat anterior a la *Valentia* romana. Les escasses restes de terrissa ibèrica s'expliquen perfectament pels contactes de la ciutat amb els ibers de la zona. Per tant, *Valentia* sembla que és una fundació totalment nova. No es poden passar per alt, però, els arguments que addueix García Bellido 1972: 275-261 en defensa de la *Tyris* ibèrica, bé en el mateix solar de *Valentia* bé no

¶⁹ KNAPP 1977: 129-130 ha posat de relleu els problemes que planteja el text livià, si hom el contrasta amb els resultats de l'arqueologia i amb el que dicta un mínim sentit de la política i de l'estratègia militar. ¶¹⁰ Cf. TARRADELL 1975: 122; RIBERA 1987: 7; RIPOLLÉS 1988: 63 i 103. ¶¹¹ Sobre aquesta qüestió, cf. WIEGELS 1975: 197-198, 214; IRV p. 5-6. Segons ESTEVE FORRIOL 1978: 71-73: «El territorio se entregó como simple “posesión” a los nuevos ciudadanos. La realización de lo pactado caía, por tanto, dentro del ámbito de actuación de los cónsules. La colegialidad de sus facultades permitía a uno solo de ellos llevarla a cabo.

No hay inconveniente, pues, en admitir que fue el cónsul de la Hispania Ulterior, Décimo Junio Bruto, el encargado de la ejecución del tratado el 138». Per altra banda, LE ROUX 1982b: 37, esmenta *Corduba*, la qual «offre le parallèle d'une création extérieure à la *provincia* du magistrat fondateur». ¶¹² «A continuació s'aixeca la ciutat Sicana, anomenada així pels Hiberns a causa del pròxim riu. I no lluny de la bifurcació d'aquest, el riu Tiri passa tocant la ciutat de Tiris.» ¶¹³ TARRADELL 1962a: 131-133; FLETCHER 1963; KNAPP 1977: 126-127, 129; ESTEVE FORRIOL 1978: 13; ROSSELLÓ 1980: 27-28; RIBERA 1983: 13; PENA 1986a: 64.

gaire lluny. Futures troballes podrien confirmar la dita hipòtesi. De fet, les mateixes restes del c/ Ruaia semblen recolzar-la.

Una tercera qüestió consisteix a determinar la finalitat de la fundació de *Valentia*. Si la ciutat, segons sembla, es fundà, almenys en part, per a antics soldats de Viriat, aleshores la finalitat immediata respondria a motivacions polítiques i socials. És a dir, s'hauria intentat pal·liar el que constituïa el principal problema de les guerres lusitanes, la manca de terres apropiades per a l'agricultura. Al mateix temps, s'allunyava els lusitans de llur base d'operacions. Però aquesta finalitat immediata no degué excloure'n una altra mediata, de caràcter cultural, molt més important que la primera. Hom comprèn fàcilment açò, si es té en compte la situació de *Valentia* enmig d'una illa fluvial, al centre d'una gran planura litoral. Les possibilitats de control militar i de penetració de la cultura romana en les ciutats ibèriques de la regió eren immenses.

Però la qüestió fonamental i la més polèmica és saber si *qui sub Viriatho militaverant* es refereix a soldats lusitans o itàlics. Doncs bé, la solució que es pot donar des de la filologia és ben clara: *qui sub Viriatho militaverant* es refereix a soldats que havien militat a les ordres de Viriat. En efecte, l'expressió *militare sub aliquo*, documentada des de Livi fins al segle IV, significa en tots els casos, i no en són pocs, 'militar a les ordres d'algú'.¹⁴

Alguns investigadors han volgut atribuir a l'esmentada expressió un valor temporal ('militar en temps de...'), argumentant que *sub* té de vegades aquest sentit.¹⁵ El plantejament és erroni, ja que no s'han de considerar els valors de la preposició *sub* fora de context, sinó el de *militare sub*, que és ben distint. És a dir que *qui sub Viriatho militaverant* es refereix a lusitans que havien militat a les ordres de Viriat contra l'exèrcit romà.

Aquesta interpretació del passatge livià sembla ser corroborada pel testimoni de Diodor Sícul. Referint-se al final de la guerra lusitana dut a terme el 138 aC pel cònsol Q. Servili Cepió, diu:

Καὶ τὸν διαδεξάμενον αὐτοῦ τὴν στρατηγίαν Ταύταμον καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ καταπληξάμενος, καὶ σπονδὰς οἷας ἐβούλετο θέσθαι παρασκευασάμενος, ἔδωκε χώραν καὶ πόλιν εἰς κατοίκησιν (D. S. 33, 1, 4).¹⁶

¶ ¹⁴ ThLL VIII, 966; vegeu també WIEGELS 1975: 204; ESTEVE FORRIOL 1978: 106 nota 29. KNAPP 1977: 129 nota 83 reconeix que el text tal com ens ha arribat té el sentit que hem dit i que no en pot tenir altre. Per això suposa: «The compiler of Livi's *Per.* 55 was careless. Perhaps Livi wrote *in bello Viriatico* or *Lusitano*». Però la suposició no té base perquè el compilador de Livi posa molta cura en els resums. Segons LE ROUX 1982b: 36, «Avec lui [Wiegels], on peut considérer comme

acquis le fait que *sub Viriatho* s'applique en priorité aux Lusitanniens et non aux soldats romains combattant en Hispania "à l'époque des guerres de Viriate"». ¶ ¹⁵ GARCÍA BELLIDO 1959: 454; FLETCHER 1963: 197; VENTURA 1981; PEREIRA 1987: 340; RIPOLLÉS 1988: 7. ¶ ¹⁶ «Després d'haver provocat el pànic entre les tropes de Tàntal, successor de Viriat, i haver-les-hi imposat un tractat al seu antull, els va donar un territori i una ciutat on habitar.»

Així mateix, un passatge d'Apià, tot i que difereix en alguns punts del de Livi, no deixa de confirmar aquest:

Ἄρα δὲ [Cepió] ὄπλα τε αὐτοῦς ἀφείλετο ἅπαντα καὶ γῆν ἔδωκεν ἱκανήν, ἵνα μὴ ληστεύοιεν ἐξ ἀπορίας (APP. *Iber.* 75, 320-321).¹⁷

Les coincidències entre els tres historiadors són notables. Els tres es refereixen a antics soldats de Viriat. Apià esmenta només la donació de terres (καὶ γῆν ἔδωκεν ἱκανήν); però Diodor parla d'un territori i d'una ciutat (ἔδωκε χώραν καὶ πόλιν), coincidint així amb Livi, que diu *agros et oppidum dedit*. Aquestes coincidències indiquen clarament que tots tres es refereixen a la mateixa fundació.

Ara bé, es refereix el text a la *Valentia* del Túria o a una altra homònima? La investigació actual considera completament superada aquesta vella qüestió. Per tant, segons l'anàlisi filològica, el text livià es refereix clarament a antics soldats de Viriat. Però els arqueòlegs i els numismàtics troben dificultats a l'hora d'acceptar aquesta resposta de la filologia, puix que la *Valentia* que apareix en les restes arqueològiques i en les monedes no té res a veure amb lusitans, sinó que és clarament romana. La dificultat que plantegen els resultats de la filologia per una banda, i els de l'arqueologia i la numismàtica per l'altra, és evident. La solució, ara per ara, no és fàcil. Però el que no podem fer és buscar la solució prescindint de determinades dades del problema, simplement perquè no encaixen amb d'altres.¹⁸

L'expressió *Valentini veterani et veteres* que apareix en diverses inscripcions sembla suggerir dos assentaments de colons. La hipòtesi és generalment acceptada, si bé no manquen discrepàncies respecte del moment en què s'hauria produït la segona *deductio*. Al nostre parer, res no impedeix pensar que les dues *deductiones* foren quasi contemporànies. És a dir, a *Valentia* s'haurien assentat, amb un temps de diferència, dos grups diferents: l'un constituït per antics soldats de Viriat (*veteres*), mentre que l'altre estaria format per soldats llicenciats de l'exèrcit romà (*veterani*). És clar que el text livià només parla d'un grup, el primer, però no hem d'oblidar que es tracta d'un resum. En tot cas, el que es pot afirmar és que aquesta interpretació respecta el text i alhora resol molts dels problemes que s'han plantejat fins ara des dels diferents camps d'investigació.

¶¹⁷ «Cepió els despullà de totes les armes i els concedí terra suficient per tal que no haguessen de practicar el pillatge per manca de recursos.»

¶¹⁸ Al nostre parer, BARREDA 1999: 338 simplifica molt les coses i s'expressa de forma excessivament contundent quan afirma: «Si de algo no hay duda, es del carácter romano-italico de los primeros años de la *Valentia* levantina —demostrado por la ar-

queología, la numismática, la toponimia y, como veremos, la onomástica y la prosopografía— y de que, en cambio, los colonos lusitanos siguen siendo “un fantasma”, tan sólo apoyados por un resumen de un par de líneas de un libro perdido de Tito Livio, hecho en el s. IV d.C. Ante estos datos, se impone el sentido común».

Després del text de Livi, la primera informació, quasi contemporània de la fase fundacional puix que es pot datar aproximadament en la segona meitat del s. II aC., ens ve de les monedes.¹⁹ De fet, *Valentia* és una de les primeres ciutats d'Hispania a encunyar moneda romana. Cadascuna de les tres sèries que va emetre correspon a dos magistrats, probablement *Q(uaestores)*, sota el control dels quals s'efectuaren les emissions:²⁰

Sèrie a: *C · Lucien(o) · C · Muni(o) · Q(uaestoribus)*.
 Sèrie b: *T · Ahi(o) T · f · L · Trini(o) L · f · Q(uaestoribus)*.
 Sèrie c: *L · Corani(o) · C · Numi(o) · Q(uaestoribus)*.

Els estudiosos han observat dos fets remarcables. En primer lloc, els noms dels magistrats monetals, tret de *Munius*, són extremadament rars. Però curiosament no es tracta de noms cèltics o ibers, sinó de gentilicis itàlics. Açò ha de significar que llurs portadors eren d'origen itàlic. En segon lloc, les monedes de *Valentia* presenten una gran similitud amb els denaris de *Q. Fabius Maximus Eburnus*, magistrat monetat de Roma vers l'any 134 aC.²¹ Aquesta similitud es deu probablement a una dependència d'aquelles respecte d'aquests. Per tant, tenim ací una altra prova del caràcter típicament romà de *Valentia*.

Si el passatge de Livi sobre la fundació de València es troba en el context de la guerra lusitana, els que veurem ara es refereixen a la guerra sertoriana. Entre aquell i aquests s'escolen vora 60 anys.

La guerra sertoriana (82-72), en la qual es va veure implicada la Península Ibèrica, fou continuació de la llarga i aferrissada pugna entre el partit demòcrata (*populares*) i el conservador (*optimates*). Arran de la persecució duta a terme per Sul·la contra els partidaris de Mari, molts foren proscrits. Un d'aquests fou Sertori, lloctinent de Mari, que es va fer fort a Hispania, on guanyà per a la seua causa gairebé tots els pobles ibèrics. Precisament les terres valencianes foren un dels escenaris més importants d'aquesta guerra, en la qual no solament es comprometeren a fons, sinó que també en sofriren les terribles conseqüències. Les tres ètnies, és a dir, els contestans, els edetans i els ilerconvons, havien fet seua la causa de Sertori i lluitaren contra les forces governamentals comandades per Pompeu. Els passatges que es refereixen a l'anomenada «batalla de València o del Túria» són els següents:

¶¹⁹ Segons RIPOLLÉS 1988: 63-64, les monedes de *Valentia* es podrien datar aproximadament entre el 138 i el 100 aC. ¶²⁰ Pel que fa a la sigla Q en les monedes de *Valentia*, uns la desenvolupen en *quinquennales* i altres en *quaestores*. Últimament, els especialistes s'inclinen per aquesta última lectura; cf. WIEGELS 1975: 209 nota 78; RIPO-

LLÉS 1988: 13-16. ¶²¹ Segons RIPOLLÉS 1988: 6, «Si para el anverso es casi imposible encontrar el modelo exacto que ha servido al grabador para confeccionar los cuños de *Valentia*, no sucede así, en cambio, con los reversos que copian de un modo muy fiel el reverso del denario de *Q. Fabius Maximus Eburnus*...».

- a) *Inter laeva moenium et dexterum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit* (SALL. *hist. frg.* 2, 54).²²
- b) *Castra hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara vobis sunt* (SALL. *hist. frg.* 2, 96, 6).²³
- c) Ἐρέννιον δὲ καὶ Περπέιναν, ἄνδρας ἡγεμονικούς τῶν πρὸς Σερτώριον καταπεφευγόντων καὶ στρατηγούντων ἐκείνῳ, νικήσας περὶ Οὐαλεντίαν, ὑπὲρ μυρίουσ ἀπέκτεινεν (PLU. *Pomp.* 18, 5).²⁴
- d) Ἦτται μὲν οὖν τῷ Σερτωρίῳ πλείονες συνέβαινον, αὐτόν μὲν ἀήττητον ἀεὶ φυλάττοντι καὶ τοὺς καθ' αὐτόν, θραυομένῳ δὲ περὶ τοὺς ἄλλους ἡγεμόνας· ἐκ δὲ ὧν ἐπιρωθοῦτο τὰς ἡττας μᾶλλον ἐθαυμάζετο νικούντων τῶν ἀντιστρατήγων, οἷον ἐν τῇ περὶ Σούκρονι μάχῃ πρὸς Πομπήιον καὶ πάλιν ἐν τῇ περὶ Τουρίαν πρὸς τε τοῦτον ὁμοῦ καὶ Μέτελλον (PLU. *Sert.* 19).²⁵
- e) *Cetera accusator fatetur hunc [Balbum] illis proeliis et maximis Sucronensi et Turiensi interfuisse* (CIC. *Balb.* 5).²⁶
- f) *Donec oppresso domestica fraude Sertorio, victo deditoque Perperna, ipsae quoque in Romanam fidem venere urbes Osca, Termeste, Clunia, Valentia, Auxume...* (FLOR. 2,10,9).²⁷

Quant al text a), alguns estudiosos solen adduir-lo com a argument en favor de la situació de *Valentia* al bell mig d'una illa fluvial.²⁸ Però el text de Sal·lusti no es pot adduir en favor de l'esmentada hipòtesi, perquè és una frase truncada i força obscura. En efecte, no diu quin fet té lloc entre les muralles i el Túria ni indica de quina ciutat eren les dites muralles.²⁹

El text b) (carta de Pompeu al Senat) exagera ostensiblement les conseqüències de la derrota, en afirmar que la ciutat de *Valentia* i l'exèrcit de C. He-

¶²² «Entre les muralles a l'esquerra i a la dreta el riu Túria, que passa tocant València.» ¶²³ «Ja coneixeu el saqueig del campament enemic prop de Sucro i la batalla del riu Túria i com van ser anorreats el general enemic C. Herenni i el seu exèrcit juntament amb la ciutat de València.» ¶²⁴ «En canvi, prop de València, derrotà Herenni i Perpenna, dos grans capitosts dels qui havien fugit amb Sertori i lluitaven al seu favor, i els matà més de deu mil homes.» ¶²⁵ «És cert que Sertori sofrí diverses derrotes, tot i que ell mateix i les seues tropes restaren victoriosos. Els desastres li venien dels seus generals. Sabia, però, esmenar llurs fracassos de manera que resultava més admirable que els adversaris vencedors als quals s'enfrontava. Aquest fou el cas de la batalla de Sucro contra Pompeu

i també el de la batalla del Túria contra aquest i Metel·l junts.» ¶²⁶ «Per altra banda, l'acusador confessa que Balb va combatre tant en aquelles batalles com en les més grans del Sucro i del Túria.» ¶²⁷ «Fins que, mort Sertori per una traïció dels seus i vençut i entregat Perperna, es van posar sota la protecció de Roma també les mateixes ciutats d'Osca, Termes, Clúnia, València, Osma...» ¶²⁸ Cf. ESTEVE FORRIOL 1978: 168-169. ¶²⁹ Entre la muralla de *Valentia* i el Túria devia quedar un espai massa reduït per a lliurar-hi una batalla de les proporcions que va tenir la del Túria. D'altra banda, cap text parla d'una batalla als peus de les muralles de *Valentia*. Aquesta hipòtesi sembla tenir el seu origen en la contaminació de passatges diferents: el ja esmentat text a) i els textos b-e).

renni foren anorreats (*deleti*).³⁰ De fet, tota la carta de Pompeu al Senat és d'un to grandiloqüent i patètic. No pogué ser així, car Plutarc (text c), tot i que esmenta la pèrdua de més de 10.000 soldats de l'exèrcit d'Herenni i Perperna, tanmateix desconeix la destrucció de la ciutat. Els altres textos tampoc no esmenten la destrucció. Més encara, el text f), de Florus, dóna a entendre clarament que la vida urbana de *Valentia* continuà i que aquesta s'entregà als romans vers l'any 70, en ser derrotats els sertorians.

Hi ha encara altres indicis que corroboren que la ciutat ni fou arrasada ni restà abandonada durant uns 50 anys, com s'ha afirmat últimament.³¹ És cert que l'arqueologia ha trobat molts indicis de destrucció; resta, però, molt per excavar. Per tant, no s'ha pogut demostrar de forma convincent que la ciutat fos anorreada. En primer lloc, la considerable presència de *Sertorii* tant a *Valentia* com a *Edeta* s'explica perfectament suposant una especial vinculació de tota aquesta zona amb *Q. Sertorius*. Ara bé, els *Sertorii* no serien tan freqüents en l'epigrafia d'aquestes terres, si llurs avantpassats haguessen estat massacrats arran de la guerra sertoriana. Pel que fa a la inscripció núm. 9, el mot *clades* no és una prova de la destrucció de la ciutat durant la guerra sertoriana, com creuen alguns investigadors.³² Hom ha arribat fins i tot a dir que l'esmentada inscripció seria com l'acta de refundació de *Valentia*, la qual, destruïda i abandonada vers l'any 70 arran de la guerra sertoriana, hauria estat reconstruïda en temps d'August, vers l'any 15 aC.³³ Aquesta hipòtesi, al nostre parer, és infundada.

Un altre argument en favor de la continuació de la vida urbana a *Valentia* després de la guerra sertoriana és una inscripció d'Itàlia (CIL I² 752). Es trobà vers l'any 1844 a Cossignano, prop de Ripatransone (Àscoli Piceno). El lloc de la troballa correspon probablement a la pàtria del destinatari, *L. Afranius*. El text és:

L(ucio) · Afr[an]nio · A(uli) · f(ilio)
co(n)s(uli)
consc[r]ip(ti) · et c[ol](oni)
col(oniae) · Vale[nt](inorum)

L'últim mot de la r. 4 resulta dubtós. Des de Mommsen ençà, els investigadors s'inclinen generalment a llegir *Vale[nt]---*, és a dir, *Valentinorum* o *Valentinae*, i l'atribueixen a la València dels Edetans.³⁴ No resulta gaire probable que la inscripció haja estat dedicada per una ciutat homònima de França, Itàlia o Mauritània, atès que hom desconeix la vinculació d'Afrani amb qualsevol d'aquestes *Valentiae*.

¶³⁰ Cf. BELTRÁN VILLAGRASA 1962: 709, 741, *passim*, no creu que *Valentia* fóra destruïda i afirma que Sal·lusti exagera. ¶³¹ Cf. ESCRIVÀ 1988: 120; ESCRIVÀ-PASCUAL-RIBERA 1989: 45-46; PENA 1989: 308-309; CIL II² 14, p. 1. ¶³² AADD 1984: 27-28; ESCRIVÀ 1988: 129; CIL II² 14,11. ¶³³ Cf. ESCRIVÀ

1988: 128; GOLF 11 i 16 de novembre del 1996. ¶³⁴ Tant els dubtes de Pena sobre la inscripció (1986a: 65; 1986b: 163; 1989: 308-309) com els seus comentaris referents a l'ús que en fan els estudiosos atribuint-la a la València dels edetans no semblen gaire convincents.

Contràriament, hom coneix bé les relacions d'Afrani amb la Hispània Citerior, car fou *legatus* de Pompeu durant la guerra sertoriana i comandà una ala en la batalla del *Sucro*. A més, en 55-54 fou enviat per ordre de Pompeu com a *legatus propraetore* a governar la *Hispània Citerior*. La inscripció està datada l'any del consolat d'Afrani, és a dir, el 60. Per tant, si hom accepta que la inscripció procedeix de la València dels Edetans, s'ha d'admetre també que continuà la vida urbana de la ciutat. Així doncs, malgrat la destrucció de *Valentia* durant la guerra sertoriana, aquesta no degué ser abandonada durant uns 50 anys. En efecte, la inscripció dedicada per la ciutat l'any 60, és a dir, uns 10 anys després del suposat abandó, contradiu aquesta hipòtesi. Una vegada més, doncs, ensopeguem amb una clara discrepància entre els textos literaris i epigràfics, d'una banda, i l'arqueologia de l'altra. I ara com ara, al nostre parer, no disposem de suficients dades per a donar una solució definitiva del problema. Una altra qüestió, tan debatuda o més que la referent a l'origen dels primers colons, és la de la categoria jurídica de *Valentia*. Hom ha proposat sobre aquest punt diverses hipòtesis, cosa explicable si tenim present que no disposem de cap testimoni clar i contundent. Només sabem, gràcies a la inscripció dedicada a *L. Afranius* l'any 60 aC i a un passatge de Plini (*nat.* 3, 3, 20) que *Valentia* era una colònia, però no diuen si era de dret romà o llatí ni a partir de quan tingué el dit estatut.

No sembla probable que *Valentia* fóra una ciutat peregrina.³⁵ El nom de la ciutat i els gentilicis dels magistrats monetals així com els resultats de l'arqueologia s'hi oposen. Tampoc Esteve Forriol (1978: 58-61) no aporta arguments convincents en favor de la hipòtesi defensada per ell, segons la qual *Valentia* seria una *civitas foederata et libera*. Per altra part, resulta poc probable que fóra una colònia romana.³⁶ No es fa mai esment d'aquesta categoria. Ara bé, aquest silenci seria molt estrany, posat el cas que la ciutat hagués assolit l'esmentat estatut. El fet que les fonts literàries s'ocupen tan poc de *Valentia* recolza la hipòtesi que no era una *colonia civium romanorum*. A més, el nom *Valentia*, un nom de bon auguri, no segueix la tradició de les colònies romanes fundades pel mateix temps, les quals solen tenir noms de divinitats.

La hipòtesi que té més probabilitats és aquella que considera *Valentia* com a colònia llatina, potser des del mateix moment de la fundació.³⁷ Hom pot adduir diverses raons. En primer lloc, les fonts literàries presten poca atenció a *Valentia*. En efecte, la ciutat és anomenada simplement *oppidum* (*Liv. perioch.* 55) o *urbs*

¶³⁵ Aquesta hipòtesi, segons KNAPP 1977: 126, és defensada per Wilson, el qual admet, però, l'ascens a colònia arran de la guerra sertoriana. ¶³⁶ Diversos autors sostenen que *Valentia* fou colònia romana, si no ja des de la mateixa fundació, sí almenys abans de Cèsar (CIL II p. 502, Kornemann, en RE

IV, 516, 528; GARCÍA BELLIDO 1959: 454; GALSTERER 1971: 12; WIEGELS 1975: 216; 1985: 142) o en temps de Cèsar o August (KNAPP 1977: 131). ¶³⁷ S'inclinen a favor d'aquesta hipòtesi Degraasi i Grant, citats en GALSTERER 1971: 12 nota 42; KNAPP 1977: 125-128; PENA 1989: 304.

(SALL. hist. frg. 2, 96; MELA 2, 92; FLOR. 2, 10, 9). En la guerra sertoriana, Plutarc no al·ludeix a l'estatut colonial de *Valentia*. Estrabó, tot i que parla sovint de Sertori (3, 4, 10; etc.), no fa esment de *Valentia*, passa directament de *Saguntum* a *Satabis* (3, 4, 9; 3, 4, 6). El nom de *Valentia* ni tan sols apareix durant la guerra civil entre Cèsar i Pompeu. Tot això s'explica millor si suposem que *Valentia* era una colònia de dret llatí. Per altra part, el topònim *Valentia* s'adiu més amb una colònia llatina.³⁸ En tercer lloc, l'estatut de colònia llatina sembla convenir millor a una ciutat mitjana i que, segons la nostra hipòtesi, fou fundada amb un grup de soldats lusitans i amb un altre d'itàlics. Finalment, la inscripció d'Afrani (CIL I² 752) i Plini (*nat.* 3, 3, 20) l'anomenen expressament *colonia*. Com que, d'altra banda, no consta cap canvi d'estatut ni arran de la guerra sertoriana ni en temps de Cèsar o August —en aquest últim cas, esperariem un sobrenom, *Iulia* o *Augusta*—, resulta més raonable pensar que *Valentia* fou colònia llatina des del primer moment. Més tard, no sabem quen, va rebre el *ius Italicum* (Paulus, *Dig.* 50, 25, 8).

Valentini veterani et veteres

Aquesta denominació de les dues parts que conformaven el senat de *Valentia* és un fet remarcable en l'epigrafia de la ciutat, tot i que es coneixen designacions semblants en altres ciutats, principalment d'Hispania i Àfrica.³⁹ Aquesta denominació manifesta que el senat constava de dos grups, els quals es relacionen amb dos assentaments de població diferents. Els problemes sorgeixen quan hom vol precisar la identitat dels *veteres* i la dels *veterani*. En quin moment i quines circumstàncies es produeix la segona *deductio*? Com funcionava un senat que era dual i fins a quin punt aquesta constitució dual del senat era un reflex de la dualitat de la comunitat valentina?

Pel que fa a la denominació *Valentini veterani et veteres*, hom pensa generalment que és el resultat de dues instal·lacions diferents de colons. La primera, potser la fundacional, estaria constituïda per lusitans, dels quals descendirien els *veteres*. La segona *deductio* estaria formada per soldats llicenciats de l'exèrcit romà, dels quals descendirien els *veterani*.

Quant al moment de la segona *deductio*, s'han proposat diverses hipòtesis. Segons Galsterer, no remuntaria més enllà del segle II o III.⁴⁰ Basa la hipòtesi sobre l'afirmació que la denominació *Valentini veterani et veteres* només es troba en inscripcions del s. III. L'argument, però, al nostre parer, és infundat. En efecte, per

¶³⁸ KNAPP 1977: 126 nota 75. Sobre el nom de *Valentia*, cf. WOLF 1968; ESTEVE FORRIOL 1978: 88-90, 101-118; DOLÇ 1980: 292-295. ¶³⁹ Sobre

les anomenades «comunitats dobles», cf. TEUTSCH 1961; THOMPSON 1965; GALSTERER 1971: 53-55; PEREIRA 1987. ¶⁴⁰ GALSTERER 1971: 53-55.

Índex general

PRÒLEG	11
INTRODUCCIÓ	19
La ciutat romana de <i>Valentia</i>	19
Límits i contingut del corpus	32
Història de l'epigrafia de l'àrea	32
Estructura del corpus i presentació de les inscripcions	35
Agraïments	37
Signes diacrítics	38
Sigles i abreviatures	39
INSCRIPCIONS ROMANES DE VALENTIA I EL SEU TERRITORI CATÀLEG	41
LA CIUTAT DE VALÈNCIA	43
1. <i>Inscripcions votives</i>	43
2. <i>Inscripcions honorífiques</i>	65
3. <i>Inscripcions monumentals</i>	108
4. <i>Inscripcions sepulcral</i> s	114
5. <i>Inscripcions diverses</i>	197
6. <i>Inscripcions cristianes</i>	226
LA RIBERA ALTA	241
<i>Alberic</i>	241
<i>Benifaió</i>	243
<i>Alfarp</i>	244
<i>Torís</i>	248
L'HORTA	251
<i>Torrent</i>	252
<i>Alaquàs</i>	255
<i>Aldaia</i>	256
<i>Paterna</i>	259
<i>Carpesa</i>	260
<i>Godella</i>	261
<i>Montcada</i>	263

INSCRIPCIONS FALSES I ALIENES	267
<i>Falses</i>	267
<i>Alienes</i>	268
CONCLUSIÓ	273
1. Aspectes més notables del corpus	273
2. Materials dels monuments epigràfics	274
3. Tipologia monumental i decoració	274
4. Criteris de datació	277
5. Els textos: l'onomàstica, les fòrmules i la llengua	279
ÍNDEXS EPIGRÀFICS	285
I. Nomina	285
II. Cognomina	287
III. Imperatores et domus eorum	289
IV. Consules aliaeque anni determinationes	290
V. Honores populi Romani	291
VI. Res militaris	291
VII. Dii deaeque et res sacrae	291
VIII. Tribus	292
IX. Geographica	292
X. Res municipalis	292
XI. Collegia et officia privata	293
XII. Carmina	293
XIII. Litterae singulares notabiliores et aliae res epigraphicae	293
XIV. Grammatica quaedam	296
XV. Notabilia varia	297
ALTRES ÍNDEXS	301
1. Indexació de les inscripcions	301
2. Llocs de troballa	304
3. Llocs de conservació	306
4. Índex de les inscripcions falses i alienes	307
FONTS LITERÀRIES	308
TAULES DE CONCORDANCES	309
PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES	314
BIBLIOGRAFIA	315
MAPES	329

*f*onts històriques valencianes
44.